

DE SCHOOL VAN ONZE PREMIERS

*Willem Drees, Jelle Zijlstra, Piet de Jong,
Joop den Uyl, Wim Kok*

DE SCHOOL VAN ONZE ONDERNEMERS

*Anthony Fokker, Anton Philips,
Freddy Heineken, Albert Heijn*

DE SCHOOL VAN ONZE NOBELPRIJSWINNAARS

*Ben Feringa, Jan Tinbergen, Frits Zernike,
Hendrik Lorentz, Heike Kamerlingh Onnes*

DE SCHOOL VAN ONZE KUNSTENAARS

*Vincent van Gogh, Jules Deelder,
J. Bernlef, Joris Ivens, Adriaan van Dis*

DE SCHOOL WAAR JE KON LACHEN

*Annie M.G. Schmidt, Herman
Finkers, Wim de Bie, Freek de Jonge,
Herman Koch*

Roelof Bouwman en Henk Steenhuis

WIJ VAN DE HBS

Terug naar de beste school van Nederland

Meulenhoff

Eerste druk augustus 2017
Tweede druk september 2017

ISBN 978-90-290-9131-2
ISBN 978-94-023-0895-2 (e-book)
NUR 320

Vormgeving omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem, Baarn
Zetwerk: Peter Tychon, Wijchen
Beeldredactie: Froukje Holtrop
Foto omslag: Klas 5A van de Rijks-H.B.S Amersfoort (1968).
Foto schutblad voor: Jongens van de hbs op de speelplaats, Maastricht (1960).
Foto schutblad achter: Hal en garderobe van de Christelijke Hogere Burgerschool,
Hardenberg (1960).

© 2017 Roelof Bouwman, Henk Steenhuis en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

Met dank aan het Onderwijsmuseum in Dordrecht voor het beschikbaar stellen van materiaal en kennis bij de totstandkoming van dit boek.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de fotorechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

- O, heerlijke hbs-jaren** 7
Door Mart Smeets
- School is uit** 9
Ondergedompeld in een bijzondere wereld
- 1 Thorbecke heeft een plan (1863-1940)** 13
Van idee tot instituut
DE SCHOOLJAREN VAN MAARTEN 'T HART 30
- 2 De hoogste onderscheiding** 33
De jongens van de hbs en de Nobelprijs
DE SCHOOLJAREN VAN WILLEKE VAN AMMELROOY 48
- 3 Herexamen** 51
De opgaven uit 1963
DE SCHOOLJAREN VAN FREEK DE JONGE 68
- 4 Alleen het beste is goed** 71
Nieuwe school, nieuw gebouw
DE SCHOOLJAREN VAN FRITS SPITS 84
- 5 Kroniek van een school in oorlogstijd (1940-1945)** 87
De Eerste Christelijke Hogere Burgerschool in Rotterdam
DE SCHOOLJAREN VAN NEELIE KROES 102
- 6 De kloof** 105
Sommige leraren waren wel érg goed
DE SCHOOLJAREN VAN GERRIT ZALM 112
- 7 Terug naar school** 115
Geheugen, spreek
DE SCHOOLJAREN VAN HEDY D'ANCONA 168

- 8 In de letteren** 171
Hoe de hbs literatuur werd
- 9 Tahoe pong, saté sapi en loempia's** 185
In Nederlands-Indië
DE SCHOOLJAREN VAN MAARTEN SPANJER 198
- 10 Als jullie mij een lul vinden, moeten jullie het eerlijk zeggen** 201
In de jaren zestig werd alles anders
DE SCHOOLJAREN VAN HERMAN KOCH 220
- 11 Eregalerij** 223
Naam en faam
- 12 Van instituut tot doelwit (1945-1968)** 229
Willem van Oranje in 1600-zoveel bij Dokkum vermoord
DE SCHOOLJAREN VAN JAN MULDER 248
- 13 Herexamen** 251
De antwoorden
- 14 Alle scholen op een rij** 253
Van Aalten tot Zwolle
- Literatuur 265
- Illustratieverantwoording 271

O, heerlijke hbs-jaren

Door Mart Smeets

Kwamen we niet allemaal uit een burgerlijk milieu? Ik toch, hoewel we dat destijds niet zo noemden. Het was wel zaak dat ik een minstens vijfjarige opleiding ging doen toen ik keurig en vooral correct twaalf jaar oud was geworden in het correcte en keurige Amsterdam-Zuid.

Bij mij in de straat woonden Joop Bromet (die later over kunst ging schrijven in *Elsevier*) en Marga Pauw (die een kledingimperium zou opzetten). Neen, niet voor kleinburgerlijke lieden, dat klopt.

Alles wat je in de jaren zestig op de middelbare school moest doen deed ik, behalve goed leren. Ik verdrong in naschoolse activiteiten: roeien op de Amstel, schaatsen aan de Kruislaan, softbal in de Reggestraat. Er was een toneelclub waar ik alleen bij ging vanwege een meisje dat een klas hoger zat. En ik kreeg een eervolle vermelding bij het FAMOS-toernooi voor jonge dichters voor een dromerig liefdesgedicht. Ik herinner me dat Hans van den Bergh jurylid was en hij was toen, geloof ik, leraar Frans op een Amsterdams gymnasium.

Wat het me opgeleverd heeft? Vooral zitvles, maar ik vond aardrijkskunde (de heer Toet, die nooit lager dan een 7 gaf) en geschiedenis machtig interessant en ik wilde eigenlijk ook leraar Nederlands worden: de Tachtigers, Kloos, dat soort vreemde snoeshanen intrigeerden me.

Het werd een heerlijk zorgeloos verblijf aan de P.L. Takstraat in Amsterdam. Ja, ik droeg de schooldas met trots, ging naar het Art Blakey-concert in de Apollohal, en ik weet nog steeds de namen van de drie gymnastiek-

leraren: Korver, Bles en Anoké. Hen zag ik vaker en liever dan Sprangers voor wiskunde.

Overigens... ik ken nu nog de gezongen wet van wiskunde-Kuipers uit mijn hoofd:

'Als een hoek van 30 graden op een rechthoekzijde staat,
is die rechthoekzijde halve schuine zijde
en die andere zijde die
is een half wortel drie.
Doch bedenk wel wie de grootste is van beide...'

Generaties leerlingen moesten deze meetkundestelling hardop zingen. Als de deur van de klas openstond kon de hele school meegenieten. Dat moest van Kuipers. Als je te laat kwam, kreeg je in een geheim schriftje een streepje achter je naam. Drie streepjes betekende dat je 's ochtends vroeg bij de schoolpoort op hem moest wachten om zijn fiets naar binnen te brengen.

Zo'n middelbare school dus. Prachtige schoolfeesten waar de eerste Beatles en de laatste Mister Acker Bilk-platen gedraaid werden en waar we moesten kiezen tussen Angela, Yvonne I, Marion (die, zoals sommigen wisten, zeer luidruchtig werd bij het vrijen) en Yvonne II. Grootse basketbalwedstrijden tegen het Spinoza en het Van der Waals. En altijd lol.

Bij mijn eerste eindexamenuitslag stond mijn vader met een bos bloemen voor de poort. Ik riep hem van een afstandje toe dat ik gezakt was (hetgeen ik niet heel erg vond, want er kwam een heel leuke zomer aan) en mijn vader gaf de ruiker aan Hans Slaap.

Ik kan me, omkijkend, niet indenken dat er iets leukers was dan mijn middelbare-schooltijd. Die keer dat we de DAF 55 van onze gehate economieleraar Sternfeld tussen een boom en een lantaarnpaal vastgezet hadden. 'Wie heeft dat gedaan?' gilte de beul. Ik stak mijn hand op, maar de drie anderen niet. Ik kreeg een 4 voor economie op mijn eindlijst; de lul.

Die auto bleef wel een uurtje of wat vaststaan. Heerlijk.

Ik had de heren Krabbé (vader van) en Rapmund voor tekenen dus leerde ik heel goed paarden schetsen. Geweldig: je werd zo vreselijk gestimuleerd in vrije expressie door mannen die nog in een jasje met dasje les stonden te geven. De rector heette Balke ma en hij riep, als je jarig was, jouw naam hardop bij het ingaan van de school en hij feliciteerde je als je naderbij kwam. Dat waren nog eens manieren.

En meneer Stachhouwer vroeg de klas wat de belangrijkste uitvinding was voor de Australische schapenindustrie. Achteruit leunend schreef hij op het bord 'pr. dr.'

Zesentwintig paar ogen keken hem verbaasd aan. Hij wachtte even en zei droog: 'Prikkelraad.'

Toen ik voor de tweede keer in de vijfde klas zat en we de eerste les bij Stachhouwer binnenstapten zei hij: 'Ja, Jan-Marten (mijn keurige jongensroepnaam), leuk dat je er weer bent... we worden oud, man.'

Een school waar vrijwel alle docenten in de oude RAI kwamen kijken bij het kersttoernooi en de winnaars geféteerd werden op een flesje prik van de school. Er kon geen muis meer bij: duizenden toeschouwers omzoomden het veld bij de finale. En ja, wij wonnen. Helden waren we.

Na een wonderbaar mooie periode die wel negen jaar duurde, haalde ik mijn diplo-

ma op. Een van de leraren, een man met een hondenkop, dacht grappig te zijn en feliciteerde me met: 'Ik dacht nog even dat je je tweede lustrum hier zou halen.'

Ik wilde me laten inschrijven voor de studie Nederlands, maar hoorde in de Oudemanshuispoort dat er niet gestudeerd ging worden: staking naar het voorbeeld van Parijs.

En dus? Zoals de toenmalige hoofdredacteur van *Het Parool*, Willem Sandberg, overall hardop riep: 'Als je helemaal niets anders kan, dan word je maar sportjournalist,' en zo geschiedde.

Volgaarne en met volle inzet. Ik schreef mijn eerste stukjes al in 1968 en doe dat nog steeds. Omdat ik ooit meer dan veertig jaar lang de Nederlandse treurbuis bewoonde, kreeg ik iets van een bekende kop en een weinig naam en dan krijg je dus, op enig moment in je lange leven, een uitnodiging om een intro voor een boek over het instituut hbs te schrijven.

Ik had een fantastische tijd en leerde er zo godsallejezus veel. Zoals iedereen die in die jaren des ondersheids op zo'n hbs uitkwam. Onze ouders die het beste met ons voorhadden, kwamen uit de duistere oorlogsjaren en wij, hun kinderen, genoten ten volle van het nieuwe, heldere zonlicht dat ons omringde.

Wij waren de gelukkigen die Hogere Burgers genoemd werden en die op een Puch of een Tomos naar school kwamen en gewoon blij waren met onze vrijheid en ook nog iets opstaken.

Wat leerden we dan? Overleven op een redelijk nette manier opdat we later ordentelijke, brave burgers zouden worden die *Vrij Nederland* lazten, schuldenvrij bleven, nog altijd Clarks droegen, trouwden en min of meer gelukkig werden.

School is uit

Ondergedompeld in een bijzondere wereld

Eigenlijk is het een wonder dat de hbs is ontstaan.

Allereerst komt de eer toe aan de staatsman/politicus die halverwege de negentiende eeuw het plan opvatte Nederland een middelbare school te geven waar exacte vakken een belangrijke plaats innamen en waar moderne talen op het curriculum kwamen, alsook het splinternieuwe vak staatshuishoudkunde. Hij had hierbij de Duitse *Realschule* in gedachten.

Echt iets nieuws bedenken in de politiek is al tamelijk bijzonder. Zo'n plan vervolgens ook nog op een succesvolle manier ten uitvoer brengen, dat komt niet vaak voor. Maar blijkbaar behoorde zo iets toen wel degelijk tot de mogelijkheden.

Er was meer. De hbs stelde zich open voor nieuwverworven kennis en inzichten. De natuurwetenschappen veroorzaakten destijds een stroomversnelling en West-Europa veranderde in een modern deel van de wereld. Op verscheidene terreinen ontdekten wetenschappers dat de werkelijkheid een ongekende samenhang vertoonde. Buys Ballot bewees dat in zo iets onvoorspelbaars als het weer systematiek zat. Charles Darwin toonde aan dat ontwikkelingen in de natuur gehoorzaamden aan wetmatigheden. Manieren om de natuur te beheersen namen met rasse schreden toe. De hbs werd bij uitstek de school waar deze zaken in de negentiende eeuw een plaats kregen, met vakken als wis- en natuurkunde, scheikunde, aardrijkskunde, natuurlijke historie, mechanica, kosmografie en delfstofkunde. Nee, daar kon het wat stoffige gymnasium niet aan tippen.

Ook bijzonder: er was voldoende geld om Nederland vol te bouwen met hbs'en die vaak goed waren geoutilleerd, dikwijls met laboratoria die niet onderdeden voor de voorzieningen van een universiteit. Vaak met uitstekend betaalde leraren die bijzonder goed geschoold waren. In een tijd dat nog nauwelijks iemand was gepromoveerd, liep meneer de doctor het hbs-gebouw in en uit. Tot zeg de Eerste Wereldoorlog heeft in ons land een atmosfeer bestaan waarin dat allemaal mogelijk was, het was een tijdperk van culturele bloei en nieuw zelfvertrouwen. Wie nu in een willekeurig Ne-

derlands stadje een voormalige hbs passeert, meestal een gebouw van onal-
ledaagse allure, ziet hier nog altijd de sporen van.

Wie als leerling werd ondergedompeld in deze bijzondere wereld, kwam
als een ander mens weer naar buiten. Dat bleef zo in de twintigste eeuw.
Meer dan eens bleek zo'n voormalige hbs-leerling zo knap dat hij later in
zijn leven een Nobelprijs in ontvangst mocht nemen. Ben Feringa is daar-
van het meest recente voorbeeld. Mogelijk nog opvallender was hoe min of
meer gewone mensen een beetje bijzonder werden na hun verblijf op deze
school. Maarten 't Hart zegt verderop:

'Nog altijd beschouw ik het als een ongelooflijke weldaad dat ik,
de weerstand daartegen in het arbeidersmilieu waaruit ik voort-
kom ten spijt, naar de hbs kon gaan. Zonder die school was er
niets van mij terechtgekomen.'

Op onze rondgang langs hbs'en en hbs'ers kwamen we steeds opnieuw
mensen tegen die nu, lang nadien, in soortgelijke termen vertellen hoe de
school hun leven op een beslissende manier heeft beïnvloed.

En toch moest deze school kapot in de jaren zestig van de vorige eeuw.
Dat ging overigens niet vanzelf. Er was wel degelijk enige weerstand tegen
de afbraak van de hbs, maar uiteindelijk is er met vereende politieke krach-
ten voor gezorgd dat de hbs aan zijn einde kwam en begaafde kinderen
voortaan de keus hadden uit schoolsoorten die ronduit schraal mogen he-
ten vergeleken met wat de hbs ooit is geweest. Eigenlijk zijn deze inspan-
ningen nauwelijks te bevatten. De sloop van de hbs willen we hier dan ook
bestempelen als een van de grootste naoorlogse schandalen van Nederland.

Het waarom van het einde van de hbs wordt in dit boek uitvoerig behan-
deld; zoals vaker bij grote gebeurtenissen in de samenleving gaat het om
verschillende factoren die elkaar versterkten. Er brak een nieuw tijdperk aan
waarin geen plaats meer was voor een oud instituut, dat is de kortste verklar-
ing. In dat verband zagen we iets opvallends bij het selecteren van de foto's.
Op enig moment – het laatste uur voor de hbs had geslagen – zie je hoe
leerlingen met hun klas minder besmuikt voor de schoolfotograaf poseren;
niet langer in het gelid maar een beetje chaotisch, zeg maar vrijmoedig. Het
juk van de eeuwige tucht was afgeworpen: heerlijk om opeens vrij te zijn.
Maar die vrijheid had dus wel een prijs.

Het is mogelijk dat u al lezend de indruk krijgt dat de auteurs wel erg mee-gaand zijn geweest in het tellen van de zegeningen van de hbs. Ja, dat gevaar is aanwezig. We moeten erkennen dat ons ontzag voor wat de hbs is geweest alleen maar is toegenomen naarmate we ons er langer in verdiepten. Daarom lieten we op enig moment een zekere afkeer van grote woorden varen en noemen we de hbs wat het in onze ogen was: de beste school die ons land heeft gekend. Hier kwam samen wat Nederlanders in positieve zin kenmerkt: burgerzin, gezond verstand, eenvoud, ijver, stiptheid en waarheidsliefde.

Op de meer nuchtere momenten zagen we heus wel in dat ook de hbs niet perfect was. Niet alles was zo mooi als het leek. Om maar iets te noemen: de ongekende afstand tussen leraar en leerling. De man voor in de klas was ongenaakbaar; hij had een pak aan, droeg een das, had zijn schoenen netjes gepoetst en liet zich nimmer bij de voornaam noemen. Het was de hele dag ‘u’ en ‘meneer’, soms leek hij van een andere planeet te komen. Heden ten dage zou een dergelijke kille houding vermoedelijk tot veel psychisch leed leiden.

Zo waren er meer zaken die we nu als hopeloos ouderwets kunnen bestempelen. Er moest bijvoorbeeld keihard worden gewerkt; kinderen leerden vreemde woorden, verre steden en onbekende rivieren uit het hoofd – zaken die nu in een handomdraai in ieders telefoon zijn te vinden. Wie dyslexie had, kreeg geen extra tijd voor het maken van een proefwerk en leraren bekommerden zich nog niet om de vechtscheiding van ouders. Op school waren bovendien geen genderneutrale toiletten aanwezig en geen kluisjes om dure kleding in op te bergen. Ook elektronische poortjes om steekwapens op te sporen waren nog onbekend. Verder had je geen quota voor een gelijke verdeling van mannen en vrouwen, en was het niet gebruikelijk dat je vader met een advocaat naar school kwam om bezwaar aan te tekenen tegen een onvoldoende.

Nee, afgemeten aan de zegeningen van de eenentwintigste eeuw had de oude hbs nog een lange weg te gaan.

Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872), geestelijk vader van de hbs.

1 Thorbecke heeft een plan (1863-1940)

Van idee tot instituut

‘Wij gaan, Mijn Heeren, eene groote en blijvende weldaad aan het land bewijzen. Wij gaan krachten en instellingen in het leven roepen, die de intellectueele [en] het praktisch voortbrengend vermogen van de kern des volks moeten verhoogen.’

Het gebeurt niet dagelijks dat zulke grote woorden worden gesproken in de Eerste Kamer. Maar er was op 1 mei 1863 dan ook iets bijzonders aan de hand: Johan Rudolph Thorbecke verdedigde in de senaat zijn Wet op het Middelbaar Onderwijs. De nieuwe wet riep een schooltype in het leven dat meer dan honderd jaar zou bestaan en dat nog altijd geldt als de parel uit de Nederlandse onderwijsgeschiedenis: de hogere burgerschool (hbs).

Dat juist de liberaal Thorbecke – in die tijd als minister van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor het onderwijs – aan de wieg stond van de hbs was geen toeval. Zijn politieke denken ging uit van de overtuiging dat Nederland moest hervormen en moderniseren, wilde het blijven voortbestaan als zelfstandige natiestaat. Als architect van de grondwetsherziening van 1848 had hij eerst het politieke bestel op de schop genomen: de bevoegdheden van het parlement waren uitgebreid en de macht van de koning beknot. Vervolgens gebruikte Thorbecke de nieuwe constitutionele regels om in de praktijk zaken voor elkaar te krijgen. En hoe. Als leider van drie kabinetten (1849-1853, 1862-1866 en 1871-1872) bevorderde hij de vrijhandel, bestreed hij economisch dirigisme en bezorgde hij Nederland de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal. Ook schafte Thorbecke de gemeentelijke accijnzen af, maakte hij een einde aan de slavernij in Suriname en op de Antillen en regelde hij de verhouding tussen hogere en lagere overheden: in een Provinciewet en een Gemeentewet die lange tijd vrijwel ongewijzigd bleven bestaan.

Op de portretten die van Thorbecke zijn overgeleverd, zien we een emotionele, ongenaakbare man. Maar die portretten, benadrukte Jan Blokker bij de tweehonderdste geboortedag van Thorbecke in 1998, vertellen niet het hele verhaal.

‘Hij speelde graag fluit, en voor een goed concert zegde hij soms een kabinetsvergadering af. Hij hield van schilderijen en strandwandelingen, hij reed paard en hij biljartte, en gedurende de drukste en spannendste maanden van zijn leven, toen hij weifelende geestverwanten en principiële tegenstanders (inclusief de koning) over de streep moest trekken voor zijn ontwerp-Grondwet, stak hij na gedane arbeid elke late avond in zijn Haagse kamer nog een sigaar op, om “in het beste uur van de dag” een minnebriefje naar huis te schrijven – naar zijn “allerzoetst madonnaatje”, zijn “wangetje”.’

Dat ook ons onderwijssysteem om modernisering vroeg, was volgens Thorbecke evident. Halverwege de negentiende eeuw was alleen het lager onderwijs bij wet geregeld. Dat was gebeurd in de Bataafs-Franse tijd, met een Onderwijswet (1806) die onder meer bepaalde dat schoolopzieners en inspecteurs zich namens de nationale overheid gingen bezighouden met het controleren en stimuleren van het lager onderwijs. Onderwijzers dienden voortaan een onderwijsakte te halen, er kwamen nieuwe schoolboeken en ook werd het traditionele ‘hoofdelijke’ onderwijs, waarbij leerlingen een voor een bij de leraar werden geroepen, vervangen door klassikale lessen.

Hoewel er geen leerplicht bestond – die werd pas ingevoerd in 1901 – waren er in de loop van de negentiende eeuw nog maar weinig ouders die hun kinderen niet naar een lagere school stuurden. Het enige alternatief was thuisonderwijs, vooral populair bij de elite. Ruim negenduizend kinderen (twee procent van het aantal zes- tot zestienjarigen) genoten het in 1849. Ook Thorbecke, zoon van een Zwolse tabakskoopman, had thuisonderwijs gekregen.

Voor de meeste kinderen was de lagere school tevens het eindonderwijs. Slechts een kleine groep volgde meer uitgebreid lager onderwijs (mulo), dat meestal bestond uit twee of drie kopklassen waarin ook les werd gegeven in wiskunde en twee of drie moderne talen. Alleen kinderen uit de maatschappelijke bovenlaag bezochten de zogenoemde ‘Franse school’. Dat kon een particuliere lagere school zijn met een bovenbouw waar – tegen betaling van veel schoolgeld – onder meer Frans werd gegeven, maar ook een chique kostschool, bestemd voor kinderen van twaalf jaar en ouder.

De drie universiteiten die Nederland halverwege de negentiende eeuw telde (Leiden, Utrecht en Groningen), werden bezocht door iets meer dan duizend studenten. Wie tot dit zeer selecte gezelschap wilde doordringen,

diende eerst met succes de Latijnse school, de belangrijkste voorloper van het gymnasium, te hebben doorlopen. Daarvan bestonden er in 1850 welgeteld 68, met in totaal 1749 leerlingen. Op papier vormden deze scholen – met zes klassen, doorgaans verspreid over vier leerjaren – de top van de Nederlandse onderwijspiramide. In de praktijk was het vaak behelpen. Leraren met doorgaans weinig pedagogische kwaliteiten gaven les in kale lokalen, slechts voorzien van schoolbanken, een katheders en een schoolbord op een ezel. In de kleinere plaatsen – de helft van de Latijnse scholen telde minder dan vijftien leerlingen – was er vaak slechts geld voor één docent. Die moest dan niet alleen lesgeven in Latijn en Grieks, maar ook in de ‘nieuwe vakken’ die in 1815 in het leerplan waren opgenomen: wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis en mythologie.

Gevolg: op lang niet alle Latijnse scholen werd het volledige onderwijspakket aangeboden en het eindniveau van de leerlingen was over het algemeen laag. Zo laag, dat de meesten van hen er niet in slaagden het in 1845 ingevoerde staatstoelatingsexamen voor de universiteiten met goed gevolg af te leggen. De verplichting om te slagen voor het examen werd daarom in 1850 maar weer afgeschaft: aantonen dat je het examen had afgelegd, was voortaan voldoende. Drie jaar later, in 1853, verdwenen de staatsexamens helemaal.

Met de door Thorbecke zo hartstochtelijk aangeprezen Wet op het Middelbaar Onderwijs werd het dommelende Nederlandse schoolwezen flink wakker geschud. Naast de hogere burgerschool maakte de nieuwe wet ook gewag van ‘gewone’ burgerscholen, middelbare scholen voor meisjes, landbouwscholen en de polytechnische school.

De burgerschool – een tweejarige opleiding met algemeen vormend onderwijs voor toekomstige ambachtslieden en kleine boeren – werd geen groot succes. In het hele land werden er slechts vijf opgericht en al in 1905 ging de laatste dicht. Meer belangstelling was er voor de *burgeravonds*school: die kon door leerlingen uit armlastige milieus worden gecombineerd met betaald werk overdag.

De middelbare meisjesschool (mms) was op aandrang van de Tweede Kamer aan het wetsvoorstel van Thorbecke toegevoegd. De school was bedoeld voor meisjes uit hogere kringen. Voorschriften omtrent de inrichting van het onderwijs waren er niet; dat werd aan de stichters overgelaten. Aanvankelijk – de eerste mms werd in 1867 geopend in Haarlem – kwam de nadruk te liggen op talen en handwerken.

De enige landbouwschool die aanvankelijk onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs kwam te vallen, was de in 1876 geopende Rijkslandbouwschool in Wageningen, een voorloper van de huidige Wageningen University. Ook de Polytechnische School die in 1864 door de wet werd geïstitutionaliseerd (als voorzetting van de in 1842 gestichte 'Koninklijke Akademie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs') kennen we nog: tegenwoordig onder de naam Technische Universiteit Delft.

Dat 'Wageningen' en 'Delft' zich later gingen profileren als universiteit, zou Thorbecke overigens niet hebben begrepen. Als privaattoecant aan de hogescholen van Giessen en Göttingen was hij in de jaren 1820-1822 onder de indruk geraakt van de *Bildungs*-idealen van het Duitse onderwijs. Daarin werd een scherp onderscheid gemaakt tussen enerzijds onderwijs dat was gericht op ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid ('geleerde vorming') en anderzijds onderwijs dat was bedoeld voor de praktijk van het beroepsleven.

Bij de eerste vorm, gericht op de 'geest', hoorde volgens Thorbecke het hoger onderwijs, lees: de universiteiten en de Latijnse scholen en gymnasia die daarvan het voorportaal vormden. Daar bestudeerde 'een kleine minderheid' – en dat mocht van Thorbecke best zo blijven – de klassieke cultuur en de klassieke talen, om vervolgens de 'zelfstandige ontwikkeling van de wetenschap' te helpen bevorderen. Bij de tweede vorm, gericht op de 'zaak', hoorde het middelbaar onderwijs, lees: de scholen die onder de wet van 1863 vielen. Daar, zo was de bedoeling, werd 'de grote middenklasse' voorbereid op een werkkring in de 'nijvere maatschappij'. Je deed er nuttige kennis op 'die aan de toewijding aan enige bijzonder vak moet voorafgaan'.

Beide vormen van onderwijs hadden een eigen roeping en een eigen functie: 'geest' en 'zaak' waren immers totaal verschillende dingen. Vandaar ook dat Thorbecke zich niets had aangetrokken van de wens van een deel van de Tweede Kamer om ook het gymnasium bij het middelbaar onderwijs onder te brengen. Zeker, als je keek in welke leeftijdscategorie gymnasiasten vielen, zou zo'n indeling logisch zijn. Maar dat criterium deed er volgens Thorbecke niet toe. Het ging erom wat het doel en de richting van een school was.

Ook de hbs paste geheel binnen dit concept: het was nadrukkelijk een schooltype waar de 'zaak' centraal stond. Nederland, zo meende Thorbecke, had op het gebied van 'handel, nijverheid en staatsdienst' dringend

behoefte aan geschoold kader. Van een agrarisch-commerciële natie, afhankelijk van de export van landbouwproducten en van internationale dienstverlening, was ons land bezig zich te ontwikkelen tot een moderne, veelzijdige economie. De industrialisering begon op gang te komen – laat en trager dan in veel andere West-Europese landen, maar toch. Wilde deze sprong naar de toekomst slagen, dan waren er goedopgeleide fabrikanten en industriëlen nodig, capabele ambtenaren, bekwame middenstanders en geschoold kantoorpersoneel. Maar waar was de algemene opleiding die bij deze moderne noden aansloot? Het lager onderwijs, met inbegrip van de mulo en de Franse school, schoot op alle terreinen tekort en het gymnasium had een roeping die direct maatschappelijk nut uitsloot. Ruim baan dus voor de hogere burgerschool.

Zo werd, schreef historicus Auke van der Woud in *De nieuwe mens* (2015), de ‘culturele opsplitsing’ van het onderwijs een feit.

‘De hbs leverde de kennis die nodig was voor de nieuwe cultuur, de cultuur van de ondernemers en technici, de praktische mannen. Het gymnasium hield de banier van de oude beschaving hoog, de cultuur van de mannen die altijd tot de notabelen hadden behoord: de juristen, artsen, theologen, burgemeesters, ministers – mannen van stand. Het ontstaan van de nieuwe cultuur betekende een conflict met de oude beschaving. Het lijkt wel of de creatie van de hbs naast het gymnasium werd bedacht om dit conflict te vermijden, de kool en de geit werden gespaard, nieuwe cultuur en oude beschaving kregen allebei een eigen onderwijstype.’

In de wet werd een onderscheid gemaakt tussen de driejarige en de vijfjarige hbs, waarbij de driejarige cursus in principe overeenkwam met de ‘onderbouw’ van de vijfjarige. Een uniform leerplan kwam er pas in 1920, maar van meet af aan was duidelijk dat het accent zou komen te liggen op de zogenoemde ‘moderne vakken’: de vier talen (Nederlands, Frans, Engels en Duits), staathuishoudkunde (economie) en handelswetenschappen, maar eerst en vooral de exacte vakken wiskunde, biologie, natuurkunde en scheikunde. Het verschil met het gymnasium, met zijn nadruk op onderwijs in de ‘dode talen’ Grieks en Latijn, kon nauwelijks groter zijn. Nieuw was ook dat de vijfjarige hbs een landelijk gestandaardiseerd examen kreeg, waarvan zowel het schriftelijke als het mondelinge gedeelte centraal werd afgenomen, meestal in de provinciale hoofdstad.

Rijks Hogere Burgerschool in Groningen, de eerste hbs.

Hoewel de liberaal Thorbecke normaal gesproken een groot voorstander was van particulier initiatief, meende hij dat de regering bij het oprichten van hbs'en moest 'voorgaan'. Het Rijk nam daarom de verplichting op zich ten minste vijftien 'modelscholen' te stichten – een novum in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis. De leraren zouden worden benoemd als ambtenaren en de scholen kwamen onder rechtstreeks beheer van de minister te staan. Het stichten van hbs'en, zo was de bedoeling, zou daarna worden overgenomen door de gemeenten, daartoe in staat gesteld door royale subsidies van het Rijk.

De Wet op het Middelbaar Onderwijs was op 2 mei 1863 nog maar nauwelijks door koning Willem III bekrachtigd, of de eerste gemeente meldde zich bij Thorbecke om voor een (vijfjarige) hbs in aanmerking te mogen komen. Het was Groningen. Omdat het college een gemeentelijke bijdrage van 10 000 gulden in het vooruitzicht stelde en ook meteen met een locatie kwam (de Pelsterstraat, waar zojuist was begonnen met de bouw van nieuwe behuizing voor het gymnasium) kon er snel zaken worden gedaan. De nieuwbouw aan de Pelsterstraat werd met de grootste spoed aangepast aan de eisen van een hbs en al op 26 september 1864 konden de deuren van Neerlands eerste Rijks Hogere Burgerschool worden geopend.

Een imposant gebouw was het, ontworpen door stadsbouwmeester J.G. van Beusekom, met een symmetrische gevel van rode baksteen. De lokalen grensden aan de straatzijde en de complete benedenverdieping was ingericht voor scheikunde, niet toevallig het vak van directeur Jacob van Bremmelen. Die had trouwens ook het geluk dat Thorbecke drie inspecteurs voor het middelbaar onderwijs had aangesteld. Een van hen, de eminente natuurkundige Johannes Bosscha, was een fervent pleitbezorger van adequaat geoutilleerde practicumlokalen voor natuur- en scheikunde.

Net als de helft van zijn collega's was schooldirecteur Van Bremmelen gepromoveerd – hij zou later hoogleraar worden in Leiden. Ook hadden veel leraren voorheen lesgegeven op een gymnasium. Hun salarissen waren riant: 2400 gulden per jaar voor gepromoveerde leraren; 1800 gulden voor niet-gepromoveerden. Dat was ongeveer het dubbele van wat op gymnasia werd betaald. Geen wonder dus dat de hbs de docenten voor het uitzoeken had en scherp kon selecteren op vakbekwaamheid.

De leerlingen werden aanvankelijk minder streng geselecteerd. Er was weliswaar een toelatingsexamen, maar dat werd pas in 1873 bindend. Wel was er een stevige financiële drempel in de vorm van vijftig gulden lesgeld. Maar daar kreeg je als hbs'er wel wat voor: niet alleen een hypermodern schoolgebouw met de beste docenten, maar ook een lesrooster van de buitencategorie. Biograaf en natuurkundige Dirk van Delft raadpleegde in 2005 de archieven van de Groningse Rijks-hbs en zette op een rijtje wat de leerlingen kregen voorgeschoteld in klas vijf:

‘Op het rooster prijken 35 (!) vakken en onderdelen van vakken. Het waren (tussen haakjes het aantal lessen per week): stekunde (1), meetkunde (1), driehoeksmeting (1), beschrijvende meetkunde (1), mechanica (2), mechanische technologie (1), natuurkunde (3), natuurkundige oefeningen (2), onbewerkte scheikunde (1), bewerkte scheikunde (1), scheikundige oefeningen (2), kruidkunde (½), dierkunde (½), aardkunde (1), kosmografie (1), staatsinrichting (1), volkshuishoudkunde (½), statistiek (½), algemene geschiedenis (1), vaderlandse geschiedenis (1), Nederlandse taal (1), Nederlandse letterkunde (1), Franse taal (2/3), Franse letterkunde (4/3), Hoogduitse taal (2/3), Hoogduitse letterkunde (4/3), Engelse taal (2/3), Engelse letterkunde (4/3), boekhouden (1), *Finanzwesen* (½), handelsrecht (½), handtekenen (2), rechtlijnig tekenen (2), gymnastiek (2) en *last but not least* exerceren (1 ½). Samen maar liefst 40½ uur. En die uren duurden een uur en geen drie kwartier, zoals op de middelbare school van nu.’

Toch, zo schreef Van Delft, werd er niet geklaagd over een overladen programma. ‘Zeker in de begintijd trok de hbs de intellectuele crème de la crème van de jongens uit de burgerstand. Die waren gretig en konden een stootje velen.’

SCHOOLJAAR 1933 – 1934	1e Rapport Uitgereikt: 4/12 33	2e Rapport Uitgereikt: 4/13 34	3e Rapport Uitgereikt: 24/5 34	
VAKKEN:				
Rekenk., Steek., Trigon.	9	8	8	
B. Meetk., Stereometrie	7	9	10	
Mechanica	7	8	8	
Natuurkunde	8	8	8	
Scheikunde	8	8	8	
Pl. en Dierkunde	8	8	7	
Cosmographie	-	-	-	
Staatsinrichting	-	-	-	Vlijt:
Staatshuishoudkunde	8	9	9	
Aardrijkskunde	9	9	9	
Geschiedenis	10	9	9	
Handelswetenschappen	-	-	-	
Nederlandsch	7	7	7	
Fransch	8	8	7	
Engelsch	7	7	8	
Hoogduitsch	8	7	7	
Handteekenen	8	8	8	
Rechtl. teekenen	8	8	8	
Lich. Oefening	5	5	5	
Verzuimde lesuren	0	0	0	
Bijzondere opmerkingen:				Gedrag: bevorderd.
				DE DIRECTEUR: <i>H. J. van der Vliet</i>

Het rapport van een leerling van hbs-b (1934).

Het schoolleven, ontdekte Van Delft, kende in de beginjaren tal van on-alle-daagse aspecten. ‘In het gebouw aan de Pelsterstraat *marcheerden* de leerlingen onder commando van hun docent tussen de lesuren van het ene naar het andere lokaal.’ En:

‘Bij wijze van gymnastiek werden militaire oefeningen ingevoerd, met behulp van korporaals van het in Groningen gelegerde garnizoen, onder leiding van een sergeant-majoor. [...] In 1866 vroeg de directeur op aandringen van zijn leerlingen de minister van Binnenlandse Zaken om geweren. Na overleg met de minister van Oorlog besloot deze dertig kadettengeweren en twintig geweren met glatte loop aan de Rijks-hbs af te staan. De leerlingen reageerden dolenthousiast.’

Bibliotheek in de voormalige abdij Rolduc, waar in 1872 de eerste katholieke hbs van start ging.

Twee weken na de opening in Groningen ging op 10 oktober 1864 ook in Roermond een Rijks Hogere Burgerschool van start. De allereerste gemeentelijke hbs liet evenmin lang op zich wachten: al op 9 januari 1865 was het zover, in Den Haag. Het tempo bleef ook daarna hoog, zodat Nederland in 1880 kon bogen op 55 hbs'en, waaronder 37 met een vijfjarige cursus. Het totaal aantal leerlingen bedroeg inmiddels meer dan vierduizend. Vooral de grote steden waren het domein van gemeentelijke scholen; rijksscholen werden hoofdzakelijk gesticht in kleinere provinciesteden.

Hbs'ers die zich bekwaamden in de schietkunst werden, voor zover bekend, alleen gesignaleerd in Groningen. Maar ondanks de onderlinge verschillen hadden de scholen vooral veel gemeen. Verrees ergens een indrukwekkend gebouw met brede gangen, statige trappenhuizen en goed uitgeruste practicumlokalen, dan kon dat – van Goes tot Zaltbommel en van Breda tot Sappemeer – maar één ding betekenen: hier komt een hogere burgerschool. Oftewel: hier gaan de beste docenten hoogwaardig onderwijs geven aan de meest ambitieuze scholieren.

Wie waren die scholieren? De hbs trok in de beginjaren – precies zoals Thorbecke dat had bedoeld – overwegend leerlingen uit de gegoede burge-

rij: kinderen van mensen met vrije beroepen, ambtenaren, onderwijzers, handelslui, rijkere boeren. Logisch, want het schoolgeld (krachtens de wet van 1863 maximaal zestig gulden per jaar, voor bijna alle hbs'en met een driejarige cursus gold een bedrag van dertig gulden), gevoegd bij de kosten voor leermiddelen (met name schoolboeken) evenals inkomstenderving (omdat schoolgaande kinderen geen loon ontvangen) vormden bij elkaar opgeteld een flinke kostenpost.

Ter compensatie van de hoge financiële drempel begon een aantal gemeentelijke hbs'en al in de jaren zeventig van de negentiende eeuw plaatsen te reserveren voor talentrijke kinderen uit minder welgestelde milieus. Zij kregen 'vrije toelating', dat wil zeggen: schoolgeld en leermiddelen werden betaald uit de gemeentekas. In 1882 genoot 2,5 procent van alle leerlingen op gemeentelijke hbs'en op deze wijze kosteloos onderwijs.

Tien jaar later, in 1892, kwam er voor het eerst een landelijke regeling, toen de minister bij Koninklijk Besluit bepaalde dat 'onvermogenen' met 'bijzondere aanleg' voortaan geen schoolgeld meer hoefden te betalen en tevens aanspraak konden maken op gratis verstrekking van 'boeken en leermiddelen'. In 1916 werd deze gunst veranderd in een recht. Er werd toen een nieuwe 'evenredige' schoolgeldregeling voor Rijks-hbs'en ingevoerd, waarbij de hoogte van het schoolgeld afhankelijk werd van het belastbaar inkomen. De nieuwe inkomensgrens voor kosteloze toelating werd vastgesteld op zevenhonderd gulden; alleen ouders met een jaarinkomen hoger dan 1950 gulden betaalden nu nog het maximale tarief van zestig gulden.

Dankzij deze regelingen steeg het percentage kosteloos toegelaten leerlingen op de hbs in 1918 tot negen procent. Van een school waar je alleen kinderen tegenkwam van 'hogere burgers' was toen al lang geen sprake meer. Dat effect werd nog versterkt toen in 1920 het Frans werd afgeschaft als toelatingseis en middelbare scholen – dus ook de hbs – werden verplicht voortaan alle leerlingen in te schrijven die een positief advies van de hoofdonderwijzer van hun lagere school konden overleggen. Het ruimere toelatingsbeleid ging gepaard met een stijging van het aantal 'zittenblijvers' en een daling van het zogenoemde diploma-rendement, lees: het percentage leerlingen uit een oorspronkelijke eerste klas dat het eindexamen haalt. Na 1920 daalde het percentage op de hbs van ruim vijftig naar minder dan veertig procent. Het bleek een tijdelijke dip. Al voor het toelatingsexamen in 1928 (alleen voor de vijfjarige hbs) in ere werd hersteld, nu inclusief het recht op een mondelinge herkansing, waren de rendementscijfers weer langzaam aan het herstellen.

Wat gingen hbs'ers doen zodra ze eenmaal hun diploma hadden behaald? Thorbecke had het zo geregeld dat een met succes afgeronde vijfjarige cursus toegang gaf tot de Polytechnische School in Delft en, later, de Rijkslandbouwschool in Wageningen. Maar in zijn algemeenheid was de hbs – en zeker de driejarige cursus – bedoeld als eindonderwijs waarmee je direct de arbeidsmarkt opging.

In de praktijk liep het anders. Al in 1878 bleek dat van de geslaagde leerlingen van de vijfjarige hbs minder dan dertig procent was gaan werken, doorgaans in een fabriek of nijverheidsinstelling (6,3 procent), op een handelskantoor (5,4) of in het onderwijs (3,7). De overgrote meerderheid (71,4 procent) was echter begonnen aan een vervolgopleiding. In verreweg de meeste gevallen aan de Polytechnische School (39,8 procent), maar ook de opleiding tot burgerlijk ambtenaar voor Nederlands Oost-Indië scoorde hoog (13,7), evenals de Koninklijke Militaire Academie (de KMA) in Breda (8,9).

De grootste verrassing was dat bijna tien procent van de gediplomeerde hbs'ers uit het tijdvak 1865-1878 een universitaire studie bleek te zijn begonnen. Dat kon voor niet-gymnasiasten slechts via een omweg, waarbij niet alleen een universitair toelatingsexamen moest worden afgelegd, maar ook de verplichting bestond om aan de universiteit eerst zogenoemde testimoniacolleges te volgen in de vakken Latijn, Grieks en logica. Een niet gering aantal hbs'ers beschikte klaarblijkelijk over de kwaliteiten om deze hobbel te nemen. Een ander deel profiteerde van uitzonderingsregelingen. Zo werd het hbs'ers in 1878 toegestaan om zonder aanvullend examen Latijn de artsenopleiding aan de universiteit te volgen en daarna het (in 1865 ingestelde) staatsexamen voor arts af te leggen.

In 1917 werd de deur voor hbs'ers met wetenschappelijke ambities nog veel verder opengezet. De Tweede Kamer nam in dat jaar met ruime meerderheid een initiatiefwetsvoorstel aan van de vrijzinnig-democraat Joseph Limburg, waarin gediplomeerden van de vijfjarige hbs volledig toegang kregen tot zowel de medische als de wis- en natuurkundefaculteit, met inbegrip van het recht om te promoveren.

Die wet kwam niet uit de lucht vallen. Veel nadrukkelijker dan het 'geestelijke' gymnasium was de 'zakelijke' hbs bezig zich te ontwikkelen tot leverancier van academisch toptalent, vooral op het gebied van de natuurwetenschappen. Vijf Nederlanders sleepten tussen 1901 en 1913 een Nobelprijs voor natuur- of scheikunde in de wacht. Vier van hen hadden een hbs-diploma op zak: Jacobus van 't Hoff (scheikunde, 1901), Hendrik Lorentz en Pieter

Zeeman (natuurkunde, 1902) en Heike Kamerlingh Onnes (natuurkunde, 1913). De vijfde, Johannes van der Waals (natuurkunde, 1910), was leraar geweest op een hbs. In het interbellum volgden nog Nobelprijzen voor de ex-hbs'ers Willem Einthoven (geneeskunde, 1924) en Peter Debye (scheikunde, 1936). Van toponderwijs kreeg je toprendement: iedereen kon het nu zien.

Toen in 1864 de eerste hbs'en van start gingen, was de communis opinio dat het een onderwijstype betrof dat niet aansloot bij de 'aanleg en bestemming' van meisjes. Wel bestond voor meisjes die daar zelf anders over dachten de mogelijkheid om bij de minister een toelatingsverzoek in te dienen. De eerste vrouwelijke leerling die in 1871 van Thorbecke de vereiste toestemming kreeg was Frederika Jacobs, dochter van een huisarts in Sappemeer. Haar zus Aletta had eerder als toehoorder de plaatselijks Rijks-hbs bezocht en kreeg in 1871 – eveneens van Thorbecke – toestemming om in Groningen 'op proef' te gaan studeren. Het aantal meisjes op de hbs steeg in de jaren daarna gestaag: van 103 in 1880 naar 230 in 1890 en 751 in 1900. Nadat de verplichting om bij de minister een toelatingsverzoek in te dienen in 1906 verdween, kwam de groei in een stroomversnelling. Al in 1920 bestond meer dan een kwart van de ruim 22 000 hbs-leerlingen uit meisjes.

Het duurde tamelijk lang voordat ook de voorstanders van bijzonder onderwijs belangstelling kregen voor het oprichten van hogere burgerscholen. In de voormalige abdij Rolduc werd in 1872 een al langer bestaande onderwijsinstelling uitgebouwd tot 's lands eerste katholieke hbs, maar een tweede school kwam er pas in 1900: het Canisiuscollege in Nijmegen, een katholiek jongensinternaat van de Orde der Jezuiten dat onderdak bood aan zowel een hbs als een gymnasium. In 1909 kreeg ook Amsterdam een katholieke hbs: het latere St. Ignatiuscollege. De weerzin tegen de rationalistische geest die op veel hbs'en waaide was onder katholieken aanvankelijk groter dan de behoefte om met eigen scholen een 'bonafide' alternatief te bieden.

In protestantse kring was de situatie lange tijd niet veel anders. Hoewel Nederland honderden protestantse lagere scholen telde, enkele protestantse gymnasia en zelfs (sinds 1880) een protestantse Vrije Universiteit, duurde het tot 1901 voor in Rotterdam de eerste protestantse hbs openging. Pas in 1910 kwam er een tweede, in Amsterdam. In 1951, bij een officiële terugblik op het vijftigjarig bestaan van de school in Rotterdam, werden de aanvankelijke reserves gereconstrueerd: